

تجلی نام علی(ع) در هنرهای کاربردی دوره‌های تیموری تا قاجار

چکیده

حمایت مداوم ایرانیان از مذهب تشیع در دوره‌های تیموری تا قاجار سبب شد، ادعیه و احادیث مرتبط با ائمه به عنوان موضوعی ارزشمند به استخدام هنرمندان خطاط و کتیبه‌نگار درآید و هنرمندان با استفاده از این مضامین به تزئین اشیاء کاربردی و ظروفی چون بشقاب، کاسه، چراغ‌ها و پایه شمعدان‌هایی ساخته شده از فلز، مرمر، سنگ، چوب و پارچه پرداختند. به همین دلیل در ایران اسلامی قرون پانزدهم/ نهم تا نوزدهم/سیزدهم، رفته رفته مضامین شیعی بیش از پیش دستمایه کار هنرمندان قرار گرفت. آنان از خط و خوشنویسی، در هنرهای کاربردی نه تنها به عنوان یک عنصر تزئینی، بلکه به عنوان ابزاری برای تبلیغ و تقویت ارزش‌های والای تشیع بهره جستند. در میان مضامین مذهبی به کار رفته در خط‌نگاره‌های آثار کاربردی این ادوار تاریخی، ذکر نام علی(ع) امام اول شیعیان، یکی از نمونه‌های خلق تفاهم میان هنر و مذهب است. ذکر نام ایشان به تنهایی یا در کنار الله، محمد(ص) و ائمه اطهار، شهادتین شیعی، احادیث پیامبر در منقبت وی و قسمت‌هایی از دعای پر فیض نادعلی، از جمله مضامینی است که نه تنها گویای ارادت به این امام همام است، بلکه مستقیماً گرایش به مذهب تشیع را نزد ایرانیان آشکار می‌سازد. روش گردآوری مطالب مقاله، روش اسنادی و کتابخانه‌ای و شیوه تنظیم مقاله به صورت توصیفی، تحلیلی و تاریخی است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های نمود نام علی(ع) در خط‌نگاره‌های آثار کاربردی دوره‌های تیموری تا قاجار.
۲. دلایل ارادت هنرمندان به انتخاب مضامینی در منقبت امام علی، با عنایت به شخصیت ایشان.

سؤالات پژوهش:

۱. جایگاه خط و خوشنویسی در هنر اسلامی و رابطه‌ی آن با مذهب تشیع کدام است؟
۲. مضامین عبارت‌هایی در وصف علی(ع) در خط‌نگاره‌های هنرهای کاربردی کدامند؟

کلیدواژه‌ها: خط‌نگاره، علی(ع)، هنرهای کاربردی، از دوره تیموری تا قاجار.

مقدمه

هنر ایرانی چه قبل از اسلام و چه در دوره اسلامی، از شاخص‌ها و ارزش‌های ثابتی برخوردار بوده که مهم‌ترین آنها ارتباط بین هنر و آداب معنوی بر گرفته از مذهب می‌باشد. در هنرهای تجسمی دوره قبل از اسلام نیز غالباً بر جنبه‌های تزئینی تأکید شده و در برگیرنده‌ی مفاهیم نمادینی بوده است. بنابراین این هنر در دوره اسلامی نیز در امتداد همان سیر، در زمینه تزئینات و نمادین سازی ظهور پیدا کرده است. بی‌شک هیچ چیز به اندازه «تزئینات» در هنر اسلامی نمی‌تواند رسالت تفکر و ذوق هنری را به نمایش بگذارد. زیرا اگر معنا به تمامی در فرم جلوه کند، ممکن است برای عامه مردم قابل درک نباشد، ولی تزئین در نگاه اول، بیننده را به خود جلب می‌نماید و تاثیر خود را می‌گذارد. بنابراین در طول چهارده قرن سابقه هنرهای اسلامی، تزئینات گوناگون از اهمیت خاصی برخوردار بوده و در تمامی دوران اسلامی، هنرمندان در توسعه و تکامل آن از هیچ کوششی دریغ نورزیده‌اند. یکی از دلایل تزئینی و نمادین بودن هنر ایران، در حقیقت روح اسلام و آداب معنوی است که طبع هنرمندان را به این جهت سوق می‌دهد. هنر قدسی با تجلی حروف و اصوات کتاب الهی سر و کار دارد و در زمینه‌های هنرهای تجسمی بیش از هر چیز در قالب خوشنویسی نمود یافته است.

خوشنویسی و کتیبه‌نویسی از مواردی است که کاربرد زیادی در تزئین انواع هنرها داشته است. آثار بازمانده از خوشنویسان مسلمان و موضوعات خطوط به کار رفته بر روی آن‌ها گواهی بر پیوند استوار خوشنویسی با فرهنگ و تمدن اسلامی دارد و نیز بیانگر سهم خوشنویسی در گسترش فرهنگ و ادبیات اسلامی بوده که برخاسته از فرهنگ و اعتقادات جامعه‌ی زمان خود است. توجه به آیات و روایات رسیده در این رابطه، اهمیت خط و قداست آن را بیش از پیش بر ما روشن می‌نماید.^۱ هنر خوشنویسی در طول تاریخ هنر اسلامی همواره در زمینه‌ی هنرهای کاربردی تجلی پیدا کرده است. تزئینات کتیبه‌ای همواره با قرار گرفتن در کنار نقوش و اشکال گوناگون گیاهی و هندسی همواره ترکیبات زیبا و بدیعی آفریده است. این موضوع در ساخت انواع ظروف مزین شیشه‌ای، فلزی و سفالی و... نیز بسیار به چشم می‌خورد.

در جامعه اسلامی علاوه بر موضوعات قرآنی، ادعیه و احادیث کاربرد فراوانی در تزئین آثار هنری داشته است. استفاده از نام بزرگان و اولیاء دین به جهت برکت بخشی نام آنها و برای نشان دادن علاقه و ارادت مسلمین مرسوم بوده است. در ایران از زمان رسمیت یافتن مذهب شیعه نام علی در کتیبه‌های اشیاء کاربردی جایگاهی خاص و ویژه یافته است. گرچه قبل از آن نیز شیعیان در دوره مختلف در هر فرصتی نام علی را زینت بخش آثار خود قرار داده‌اند.

امروزه زمینه‌های بسیاری جهت مطالعه‌ی این آثار وجود دارد. با توجه به مقام والای علی در دین اسلام و به خصوص مذهب شیعه و استفاده‌ی فراوان از نام ایشان بر روی هنرهای کاربردی بر آن شدیم تا به بررسی شیوه‌های خطی و

^۱ - آن جایی که خدای تعالی، حکیم خط و نویسندگی را به خود نسبت داده و بدان بر بندگان خود منت نهاد، اشاره بر شرافت آن فرمود: «أَفْرَأَ وَرَبُّكَ الْأَكْرَمُ، الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ، عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ» و از نظر اهمیت و ارزشمندی سوگند به قلم و آنچه بنگارد، یاد فرموده است. «ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُ لَلْوَنُ»

نوشتاری نام مبارک حضرت علی در آثار به جای مانده از دوره مختلف هنر اسلامی پردازیم. پژوهش حاضر به روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های منابع کتابخانه‌ای انجام شده است.

در این مقاله ابتدا به اهمیت خوشنویسی و کتیبه‌نویسی در هنر اسلامی، سپس به بررسی ابعاد شخصیتی و جایگاه امام علی(ع) در میان شیعیان و در ادامه به بررسی نمونه‌هایی از هنرهای کاربردی که دربرگیرنده نام مبارک علی(ع) است، می‌پردازیم. تقسیم‌بندی کتیبه‌ها براساس مضمون آن‌ها صورت گرفته است. در این تقسیم‌بندی کتیبه‌های مورد بررسی به پنج دسته «نام علی»، «نام علی در کنار نام الله، محمد (ص) و ائمه اطهار»، «شهادتین شیعی»، «احادیث پیامبر در منقبت امام علی(ع)» و «دعای نادعلی» تقسیم شده است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله ابتدا جایگاه کتیبه و انواع آن به لحاظ محتوا و تزئین در هنرهای کاربردی دوران تیموری تا قاجار مورد بحث قرار گرفت و به خصوص بر دو گروه جداگانه کتیبه‌ها، کتیبه‌های دعایی و حدیثی که مورد مطالعه‌ی این مقاله بود تأکید شد. بخش کتیبه‌های دعایی، شامل ستایش خدا، حضرت محمد، امام علی، فاطمه و پسران ایشان امام حسن و امام حسین می‌شود و شامل نمونه‌هایی است که بر اساس آن مسلمانان به ستایش و فرا خواندن دوازده امام می‌پردازند. پس از مبحث کتیبه‌ها مختصری در وصف شخصیت و مناقب حضرت علی(ع) که موضوع این مقاله مربوط به ایشان است، سخن رفت و پس از آن نمونه‌هایی از کتیبه‌های در بردارنده‌ی نام حضرت علی(ع) در هنرهای کاربردی و تزئینی معرفی گردیده، مورد بررسی قرار گرفت. ستایش امام علی(ع) در کلماتی با اشکال جدا از هم، بر سطوح فراوانی از بناها و اشیایی که در طول دوره‌های مختلف، حک شده وجود دارد و گاه در کنار نام خدا و پیامبر، در بعضی موارد به طور جداگانه و گاه با استمرار از دوازده امام آمده است. نتیجه حاصل از بررسی نمونه‌ها نشان می‌دهد. استفاده از کتیبه‌های شیعی به طور کلی و استفاده از کتیبه‌هایی که نام علی(ع) در آن‌ها دیده می‌شود به طور خاص در دوره‌ی تیموری و صفوی مرسوم تر از سایر دوره‌های تاریخی می‌باشد و باز تنوع و تعدد نمونه‌ها در دوره‌ی صفوی بیشتر از دوره‌ی تیموری است، هم به طور کلی و هم در بخش آثار کاربردی. با نگاهی به تاریخ دوران تیموری و صفوی این امر چندان عجیب و دور از ذهن نخواهد بود.

در دوران تیموری با این که گرایش، سیاست‌ها و عقاید حاکمان تیموری به سوی اسلام بود، اما خاندان سلطنتی قصد داشتند تا ظاهر خویش را به عنوان افرادی پای بند به مذهب نشان دهند و به همین دلیل برنامه‌ای بلند پروازانه را در پیش گرفتند که شامل فعالیت‌های عمومی، ساخت ابنیه و کتیبه‌های شیعه می‌شد. بنابراین استفاده از نام علی(ع) در خط‌نگاره‌های این دوره به چشم می‌خورد. اما در دوره‌ی صفویه اقتدا به علی در هنرها به نشانه ستایش و تجلیل امام علی(ع) و معرفی ایشان به عنوان رهبر شیعیان صورت گرفته است. دوره‌ی صفویه نقطه عطفی در تاریخ ایران است، به این دلیل که با ظهور صفویان مذهب تشیع به مذهب رسمی ایران تبدیل گردید. از این رو وجود کتیبه‌های حاوی نام علی و احترام عمیق صفویان به امام علی را بیان کرده و جایگاه مهم ایشان را در آن دوره نشان

می‌دهد. صفویان از طریق چنین کتیبه‌ها و خط نگاره‌هایی، موقعیت فرهنگی شیعه را تثبیت و تصدیق کرده و جامعه‌ی شیعی آن روز را با مقاصد و نیت خود همراه ساختند. از دوره‌ی قاجار نیز آثار بسیاری بر جای مانده است که ارادت شیعیان را به امام علی(ع) می‌رساند.

منابع

کتاب‌ها:

اتینگهاوزن، ریچارد. (۱۳۷۹). اوج‌های درخشان هنر ایران، ترجمه هرمنز عبداللهی و رویین پاکباز، تهران: نشر آگاه، بصام، سید جلال‌الدین و همکاران. (۱۳۸۳). هنر قالی بافی ایران رویای بهشت، تهران: وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، انتشارات.

حمید سفادی، یاسین. (۱۳۸۱). خوشنویسی اسلامی، ترجمه شایسته‌فر، مهناز، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

داودی، نادر. (۱۳۸۲). آثار ایران در موزه متروپولیتن، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.

شیمیل، انه ماری. (۱۳۸۰). خوشنویسی اسلامی، ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۴). هنر شیعی، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.

صوراسرافیل. (۱۳۶۶). شیرین، قالی ایران، تهران: انتشارات یساولی.

علی‌فر، امیر. (۱۳۷۹). امام علی (ع) و قرآن و نهج‌البلاغه از منظر علی‌دوستان جهان، تهران: نشر طاووس بهشت.

قایمی، علی. (۱۳۷۳). امام امیر المؤمنین علی (ع)، بی‌جا، انتشارات امیری.

مقالات

شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۰). جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی، فصلنامه علمی و پژوهشی مدرس، دانشگاه تربیت مدرس تهران، شماره ششم، صص ۴۳-۳۲.

شایسته‌فر، مهناز، بهزادی، مهران. (۱۳۸۴). بررسی نام مبارک علی(ع) بر روی هنرهای کاربردی در دوره صفویه و قاجاریه در موزه ایران باستان، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳، ۲۳-۱۳.

R.w. Ferrier. (۱۹۹۷). The Arts of Persian, Yale University press New Haven & London.

SOTHEY'S, Islamic Art, London, ۱۹۹۷.

Pope, Arthur Upham, A Survey of Persiar Art, London, Vol XII, ۱۹۳۰.

B .Piotrousky, Mikhail Earthly Beauty Heavenly Art, Art of Islam, Nieuwe kerk Amsterdam, Lund